

Oversigter

TYSK DEBAT OM DEN FØRSTE VERDENSKRIG

AF

INGA FLOTO

MED ARTIKLEN »Deutsche Kriegsziele. Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–18«¹ efterfulgt af bogen »Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914–18«² åbnede Hamborgprofessoren Fritz Fischer en debat, der ikke synes at ville tage ende. En debat, der har engageret ikke blot faghistorikere, men også et bredt udsnit af den tyske offentlighed; en debat, der ikke blot er blevet ført i fagtidsskrifter, men også i presse og fjernsyn.³

Fischer er den første, der behandler krigsmålsproblematikken som et samlet hele, og den første, der anvender det nu fuldt tilgængelige materiale i både Øst- og Vesttyskland samt i Østrig. Fremstillingen er næsten udelukkende baseret på det aktmateriale, Fischer her har fundet; tidligere behandlinger af emnet såvel som dagbøger, memoirer og breve m. m. inddrages kun i yderst begrænset omfang. Alene fremdragelsen og gennemarbejdningen af det omfattende materiale er i sig selv en præstation af første rang, men yderligere har Fischer formået at sammenfatte det i en stort anlagt these, der omfatter ikke alene selve krigsperioden, men også tiden før og efter og griber centralt ind i den for

¹ Historische Zeitschrift 188, 1959, s. 249–310.

² Düsseldorf 1961. 3. omarbejdede udgave 1964. I tilknytning til bogen også en kildeudgave ved Immanuel Geiss: Julikrise und Kriegsausbruch 1914 I–II, Hannover 1963–64.

³ I det følgende behandles kun fagdebatten, og kun i udvalg. En del af de tidligste indlæg er samlet i »Deutsche Kriegsziele 1914–18«, hrsg. von Ernst W. Graf Lynar, Ullstein Bücher 616, 1964. Udvalget må dog siges allerede ved sin fremkomst at have haft slagside, idet det ikke omfattede et så væsentligt indlæg som Dietrich Mendes (jvf. note 21 og 32), og i lyset af debattens senere udvikling kan det næppe mere betegnes som repræsentativt. En oversigt over debatten, der ikke var tilgængelig for forf. af nærværende oversigt, er for nylig givet af James Joll i Past and Present 34, 1966, s. 100–113: »The 1914 Debate continues. Fritz Fischer and his Critics«.

efterkrigstidens tyske historieskrivning så afgørende problematik: Spørgsmålet om kontinuiteten i tysk historie i det 20. århundrede.

Fischers these er i korthed den, at den tyske krigsmålspolitik i Første Verdenskrig var en fortsættelse af førkrigstidens imperialismen rettet mod en placering af Tyskland som »verdensmagt« på linie med Rusland, England og USA. Endvidere at denne krigsmålspolitik, d.v.s. yderst vidtgående annekcionista og økonomisk-politiske krav, ikke er noget der først definitivt kommer til orde i den tyske ledelse med Hindenburgs og Ludendorffs opstigning til magten, altså ikke først og fremmest skal tilskrives militæret, men tvært om er en også fra den civile ledelses side konsekvent gennemført politik, hvis grundlæggende mål er fastlagt af Bethmann Hollweg i det såkaldte Septemberprogram af 9.9.1914 (bogens sensation). For Fischer er der i det højeste en gradsforskel mellem Ludendorff og Bethmann. Fischer fremlægger dermed en radikal nyvurdering af kansleren, der ikke alene med Septemberprogrammet og efterfølgende krigsmålsprogrammer kommer til at stå som en konsekvent talsmand for annektionisme og »verdensmagtstræben«, men som den, der allerede i julkrisen 1914 sigtede mod en europæisk hegemonialkrig. Fischer lægger endelig stor vægt på, at der var et nøje samspil mellem økonomiske og politiske interesser i krigsmålspolitikens udformning.

Man kan om Fischers these sige, at den er en noget hårdt gennemført fortolkning af materialet, dog er den vel ikke så unuanceret fremsat, som den efterfølgende debats skarpt optrukne standpunkter kan give det udseende af. Men han er i hvert fald med sin these hensynsløst gået til angreb på en række af de mest ømtålelige tabuer i tysk historie, og det er om dette debatten siden har været ført. Mens andre, i virkeligheden nok så interessante, aspekter af bogen er gået mere eller mindre upåagtet hen. At en uforløst tysk fortid er et væsentligt element i debatten, sammenholdt med den kendsgerning, at bogen har fået en overvejende positiv modtagelse i udlandet og tildels blandt yngre tyske historikere, bør imidlertid ikke forlede til den nærliggende konklusion, at der her endelig er tale om en tysker, der tør se sandheden i øjnene og sige den. * Det afgørende er, at Fischers kritikere, netop fordi de indledningsvis har følt sig frastødt af selve thesen, har følt sig foranlediget til også selv at gennemarbejde Fischers materiale, og på det grundlag har fremsført så væsentlige modargumenter af saglig og ikke mindst af metodisk art, at det må synes berettiget at sætte meget store spørgsmålstegn ved Fischers synspunkter og hele arbejdsmetode. Og netop dette er det vigtigt at fastholde, for debatten har efterhånden fået en sådan karakter, at den tyske historiske videnskabs omdømme står på spil, som Hans Herzfeld så rigtigt har bemærket.⁴

⁴ Die deutsche Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 11, 1963, s. 225.

I udlandet fik bogen som nævnt en positiv modtagelse; hverken F. L. Carsten⁵ eller Hans W. Gatzke⁶ gik dog særlig dybt, det gjorde derimod både Rudolf Neck og Pierre Renouvin. I en i alt væsentligt refererende anmeldelse hilste Rudolf Neck⁷ bogen som en milepæl, ja, måske et vendepunkt for tysk historisk videnskab. Som et af de produkter af tysk ånd, der kan opmuntre Tysklands venner til trods alt ikke at fortvivle over tysk væsen. Bemærkelsesværdigt er det dog måske, at Neck på eet punkt, hvor han selv havde nøje kendskab til kildematerialet, nemlig m. h. t. Fischers fremstilling af julikrisen 1914, måtte fremføre den kritik, at de østrigske kilder i allerhøjeste grad viser, at man også i Wien har leget med ilden. Pierre Renouvin⁸ afsagde følgende dom: »Son grand ouvrage, précis, solide, constamment appuyé sur les documents d'archives, est remarquable par l'ampleur de l'enquête, par la qualité de la recherche et par l'indépendance d'esprit«. Iøvrigt fremhævede Renouvin bl. a., at Fischers synspunkter på mange områder lå nær dem, franske forskere havde anlagt på grundlag af det hidtil kendte materiale. Renouvin må dog imødegå Fischer, når han mener som noget sikkert, at kompromisfred kunne opnås, det er et for enkelt syn: i vejen stod Alsace-Lorraine, og han stiller sig også tvivlende overfor den så skarpt optrukne enhed og kontinuitet i krigsmålspolitikken.

I DDR har bogen derimod været genstand for en mere svingende bedømmelse: først blev den slået i hartkorn med den traditionelle vesttyske historieskrivning,⁹ men senest har Fritz Klein givet den en meget positiv vurdering, vel ikke mindst under indtryk af debatten i Forbundsrepublikken.¹⁰

Meget indgående og meget positive behandlinger af bogen er også fremlagt af så fremtrædende historikere som Fritz T. Epstein¹¹ og Klaus Epstein.¹² Det bemærkelsesværdige ved disse anmeldelser er, at begge forfattere på væsentlige punkter giver kritikken af Fischer ret, men alligevel fastholder vurderingen af bogen som en »stor« bog, ja, Klaus Epstein kan endda konkludere: »Fischer himself has made a valuable intellectual contribution to Germany's full integration into Western

⁵ The English Historical Review 78, 1963, s. 751-53.

⁶ The American Historical Review 68, 1962-63, s. 443-45.

⁷ Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 15, s. 565-576.

⁸ Les Buts de Guerre de L'Allemagne (1914-18) d'après les travaux de Fritz Fischer, Revue Historique 86, 1962, s. 381-90.

⁹ Gerhard Pretsch i Wissenschaftliche Zeitschrift 1959/60, 5, s. 735.

¹⁰ Die westdeutsche Geschichtsschreibung über die Ziele des deutschen Imperialismus, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 10, 1962, s. 1808-1836.

¹¹ Die deutsche Ostpolitik im Ersten Weltkrieg, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 10, s. 381-394.

¹² German War Aims in the First World War, World Politics 15, 1962-63, s. 163-185.

Europe... His book constitutes a rare combination of Herculean research, a challenging thesis, and deep political wisdom – and I believe that even his exaggerations fall into the category of »fruitful errors« since they compel a systematic reevaluation of the traditional view of German policy in World War I.¹³

Over for disse positive vurderinger står en række meget negative: Fischers kritikere har alle taget afstand fra hans these, skarpest vel Erwin Hölzle, der har betegnet thesen som forfejlet og bevisførelsen som mislykket,¹⁴ og Gerhard Ritter, der har kaldt bogen ren tendenshistorie.¹⁵ Man har bebrejdet Fischer, at han har fremstillet de tyske mål isoleret uden at tage hensyn til Ententens annekstionsplaner, hvad han dog kan tage sig let, al den stund han ikke har villet en komparativ analyse. Mere alvorligt er det, at hans manglende standpunkttagen til de allierede og associerede magters krigsmål har ført ham til en fejlagtig optimistisk vurdering af chancerne for en forhandlingsfred og derigennem atter til en skæv vurdering af den tyske politik.¹⁶ Med andre ord til at fælde sine domme på et forkert grundlag. Ja, Klaus Epstein¹⁷ må endda gå så vidt som at stemple Fischers argument, at Tyskland simpelthen skulle have akcepteret de 14 punkter i januar 1918, som uhistorisk.

Og her er vi da i virkeligheden ved sagens kerne. De følelser og den lidenskab, der er kommet til orde i denne debat, må ikke tilsøre den kendsgerning, at diskussionen ikke bare drejer sig om Tysklands »unbewältigte Vergangenheit«, at det ikke blot er krigsskyldthesens tidligere modstandere, der endnu engang forsvarer de gamle skanser, nu i en borgerkrig.¹⁸ Der er tale om andet og mere. Fischer tæller mellem sine kritikere også Hans Herzfeld og Ludvig Dehio,¹⁹ der begge tidligere har fremsat synspunkter, der på mange måder ligger Fischers nær.²⁰ Når hverken de eller hans øvrige kritikere har kunnet godtage hans resultater,

¹³ Anf. sted, s. 185.

¹⁴ Das historisch-politische Buch 10, 1962, s. 65.

¹⁵ Staatskunst und Kriegshandwerk III. Die Tragödie der Staatskunst. Bethmann Hollweg als Kriegskanzler (1914–1917), München 1964, s. 596.

¹⁶ Se f. eks. Hölzle, anf. sted, s. 68; Ritter, anf. værk, s. 648 og hele kapitel 8; Renouvin, anf. sted, s. 389.

¹⁷ Anf. sted, s. 168.

¹⁸ Sådan som titlen på en måske mindre heldig anmeldelse af Gerhard Ritter kunne give anledning til at tro: »Eine neue Kriegsschuldthese?«, Historische Zeitschrift 191, s. 646–668.

¹⁹ Deutschlands Griff nach der Weltmacht?, Der Monat Febr. 1962, s. 65–69.

²⁰ Herzfeld om »verdensmagtstillingen« i Die Moderne Welt II, Braunschweig 1952, s. 36, citeret i Fritz Fischer: Weltpolitik, Weltmachtstreben und deutsche Kriegsziele, Historische Zeitschrift 199, s. 280. Og Ludvig Dehio: Gleichgewicht oder Hegemoni, Krefeld 1948, om hegemonialproblemerne. – Specielt Dehios anmeldelse synes at have været en skuffelse for Fischer. Jvf. Weltpolitik . . . , s. 226.

skyldes det i første række, at de har en fundamentalt forskellig opfattelse af, hvad historie og historisk metode er.

Fischers historiesyn er klart revisionistisk. Han har villet en revision af Tysklands historie i det 20. århundrede, men den har, med den fremstillingsform han har valgt, fået karakter af een lang fordømmelse, funderet på den grundlæggende afstandtagen fra al magtpolitik som sådan, der synes at være Fischers udgangspunkt. En opfattelse, der har sin forståelige begrundelse i erfaringerne fra Den anden Verdenskrig, men jo samtidig en opfattelse, der, når den som her gennemføres konsekvent, må stille sig hindrende i vejen for enhver virkelig historisk forståelse af den tyske politik under Den første Verdenskrig, en periode hvor magtpolitisk tankegang ikke var diskrediteret hverken i Tyskland eller i de øvrige europæiske stormagter.²¹ Denne for enhver revisionisme så typiske tidsbundne betragtningsmåde, hvor samtidens problemer projiceres bagud, så skyld og ansvar kan placeres, ikke ud fra fortidens, men ud fra nutidens normer, er med rette blevet fremhævet af Fischers kritikere.²²

På sin vis er der noget mærkeligt i at netop Fischer skulle blive grundlæggeren af en tysk revisionisme af denne karakter, og at netop han ved sin metode²³ skulle komme til at stå som udfordrer af nogle af den tyske historiske videnskabs fornemste traditioner, når man betænker at han i 1954, i artiklen »Objektivität und Subjektivität. Ein Prinzipienstreit in der amerikanischen Geschichtsschreibung«,²⁴ viste et indgående kendskab både til historieteoretiske overvejelser såvel som til den tyske historisme og den revisionistiske historieskrivning i 30-ernes Amerika. Men måske var det derfor, han ikke dengang tog standpunkt?

Nu har Fritz Fischer imidlertid selv ikke alene fremsat sit syn på, hvordan historie skal skrives, men også gennem sin bog illustreret dets udformning i praksis. Der er, som det vil fremgå af det følgende, ikke alene indre modsigelser i Fischers teoretiske betragtninger, men også i høj grad en modsætning mellem teori og praksis. Og det har i høj grad medvirket til at komplicere debatten, at Fischer tilsyneladende ikke selv er i stand til at se disse modsigelser. Yderligere forviklet er diskussionen blevet, fordi Fischers svar på kritikken har taget form af een lang

²¹ Jf. iøvrigt Dietrich Mendes interessante forsøg på nærmere at placere Fischers forestillingsverden, som han mener står Friedrich Wilhelm Foerstes kristelige radikalisme nær (Fischer er oprindelig teolog). Dietrich Mende: Die nicht bewältigte Vergangenheit des Ersten Weltkrieges, Europa Archiv, 18. årg., 1963, s. 352.

²² Jvf. f. eks. Dehios anmeldelse, anf. sted, s. 69. Dehio betragter Fischers bog som »eine repräsentative Leistung der desillusionierten, »zornigen« Generation, deren prägenden Erlebnis die Hitlerzeit war«.

²³ Jvf. nedenfor.

²⁴ I Aus Geschichte und Politik, Festschrift für Ludwig Bergstraesser, Düsseldorf 1954, s. 167-182.

række angreb: på metodekritikken har han svaret med at angribe kritikernes metode, og på den saglige kritik med fremlæggelsen af nye kendsgerninger.²⁵ Der har således ikke været nogen virkelig mulighed for at få diskussionen bragt over på et sagligt og ligevægtigt plan, og det er ikke alene kritikernes fejl.²⁶ Det er som om Fischer og hans kritikere ikke taler samme sprog, de taler forbi hinanden, ikke med hinanden. Men dette vil sikkert klarest fremgå af en kort analyse af Fischers metodiske synspunkter.

I forordet til »Griff nach der Weltmacht« skriver Fritz Fischer, at de begivenheder, han i det følgende vil skildre, nu er historie, og derfor kan gøres til genstand for objektiv betragtning. Hans bog er hverken anklage eller forsvar, det er ikke historikerens opgave. Denne er at fastslå kendsgerninger og indordne dem i en sammenhæng af årsager og følger. Og de forestillinger, målsætninger og beslutninger, historikeren under dette arbejde måtte støde på, må han søge at forklare, at »forstå«, uden at dømme eller undskylde.²⁷ I slutningen af forordet takker Fischer endvidere to medarbejdere for den hjælp, de har ydet ham »bei der Arbeit in den Archiven und bei der Auswertung des umfangreichen Materials...«²⁸ I sin seneste bog »Weltmacht oder Niedergang« omtaler han sit arbejde som »eine nüchterne, wertfreie Beurteilung der deutschen Vergangenheit, die sich in Übereinstimmung weiss mit der internationalen Forschung...«,²⁹ og skriver videre i polemik med Gerhard Ritter: »Denn wo machtpolitische Entscheidungen am Werk sind, da herrscht bei Ritter Fatum, wo Niederlagen an objektiven Gegebenheiten registriert werden, da waltet für ihn Tragik, und wo Ungeheimheiten für die Heutigen, fatale Entscheidungen nicht verniedlicht werden können, da ist für ihn Verständnis das oberste Gebot. Zu einer nüchternen, emotionslosen Beurteilung... ist ihm, dem Kind der Generation des kaiserlichen Deutschlands, der Zugang offenbar verschlossen.«³⁰

Fischer selv ser åbenbart ikke den indre modsigelse i de her gengivne citater, og dette er muligvis en af årsagerne til, at han har været så

²⁵ Vigtigst er: Kontinuität des Irrtums. Zum Problem der deutschen Kriegszielpolitik im Ersten Weltkrieg, Historische Zeitschrift 191, s. 83-100; Weltpolitik..., Historische Zeitschrift 199, s. 265-346; Weltmacht oder Niedergang. Deutschland im Ersten Weltkrieg, Hamburgerstudien zur neueren Geschichte 1, Frankfurt am Main 1965.

²⁶ Medens f. eks. Hölzle og Ritter har anslået meget skarpe toner, ligger både Herzfelds, Dehios og Mendes kritik på et meget højt, sagligt og ligevægtigt plan, for blot at nævne nogle eksempler.

²⁷ Anf. værk, 1. udg. s. 11.

²⁸ Sst. s. 13.

²⁹ Weltmacht oder Niedergang, s. 9.

³⁰ Sst. s. 9-10.

temmelig immun over for den rejste metodekritik. Men ud over dette vidner citaterne jo også om et mærkeligt ureflekteret syn på historieskrivningens natur. Det gamle og – troede man – forlængst forkastede postulat om muligheden af objektiv og værdifri historie, fremføres her med fornyet kraft og overbevisning. Det subjektive element der nødvendigvis må ligge i udvælgelsen og vurderingen af kendsgerningerne overses ganske, for blot at nævne et enkelt og vel ret banalt eksempel. Når Fischer skriver »objektiv« og »værdifri«, er det dog måske fordi han mener, at en fremstilling hvori værdidomme ikke direkte udsiges,³¹ er ensbetydende med en objektiv og værdifri forskningsproces. Så meget er imidlertid klart nok: Fischer har villet et opgør med den nationale tyske historieskrivning og med hele historismens tradition, og han har fået det.

Det der dog frem for alt har bragt Fischers kritikere³² til at gøre indsigelse er den, bevidste eller ubevidste, mangel på forståelse, de har ment at finde som det bærende element i hans fremstilling, og den deri implicite »fordømmelse«. De foreholder ham, at den første betingelse for blot at nærme sig den historiske sandhed netop er forståelsen. Men i dette krav om forståelse ligger jo på ingen måde, at en kritisk holdning dermed udelukkes, tværtimod. Det er ikke de af Fischer fremlagte kendsgerninger, men den fortolkning han giver dem, man anholder. Og det er i virkeligheden en sønderlemmende metodekritik, man har underkastet Fischers arbejde.

Man har påpeget, at han ikke blot alt for eensidigt bygger på arkivernes aktmateriale, men også benytter det på samme tid ukritisk og tendentiøst. Han godtager kun de motiver, der er nedfældet skriftligt i akterne, uden hensyn til den situation og de omstændigheder, hvorunder aktstykket er blevet til, og uden at se den banale kendsgerning i øjnene, at ikke alle motiver nedfældes i officielle aktstykker. Når Fischer alligevel i visse situationer drager den øjeblikkelige taktiske situation ind i

³¹ Jvf. Fischers elev Immanuel Geiss i H. Pogge v. Strandmann og Immanuel Geiss: *Die Erforderlichkeit des Unmöglichen. Deutschland am Vorabend des ersten Weltkrieges*, Hamburgerstudien zur neueren Geschichte 2, Frankfurt am Main 1965, s. 75: »Indem der Historiker ein Moralisieren vermeidet und Werturteile über die Vergangenheit dem Leser überlässt, indem er sich auf die Sache konzentriert, könnte er einen nicht unerheblichen Beitrag zur Versachlichung der jüngsten Diskussion leisten«.

³² Det følgende er et kort sammendrag af de væsentligste metodiske indvendinger, der er rejst mod Fischers arbejde. Som særlig typiske indlæg (ud over de i det foregående citerede) kan nævnes: Hans Herzfeld: *Zur deutschen Politik im Ersten Weltkriege. Kontinuität oder permanente Kriese*, Historische Zeitschrift 191, s. 67–82; Dietrich Mende, *anf. sted*, s. 333–352; Gerhard Ritter: *Bethmann Hollweg im Schlaglicht des deutschen Geschichts-Revisionismus*, Schweizer Monatshefte 42, 1962, s. 799–908; og samme: *Bethmann Hollweg und die Machtträume deutscher Patrioten im ersten Jahr des Weltkrieges*, Festschrift für Percy Ernst Schramm II, Wiesbaden 1964, s. 201–215; samt Egmont Zechlins arbejder anført nedenfor.

billedet, sker det kun for at forkaste de motiver, der ikke passer i hans these: de er da blot taktisk bestemt. Man kritiserer ham endvidere for eensidigt at udvælge det materiale, der støtter hans these, og forbigå andet, og man fremfører desuden – og måske allermest væsentligt – at han tillægger alle aktstykker lige stor værdi (blot de er aktstykker): tilfældige embedsmænds foreløbige udkast på linie med kanslerens endelige afgørelse.

Overfor disse meget afgørende indvendinger har det mindre vægt, at Fischer overfor kritikken kan hævde, at den angriber ham for ting, han ikke har villet. Han har ikke villet fremstille Bethmann Hollwegs krigsmål, men Tysklands. »Es ging mir nicht primär um Personen, sondern um Strukturen und Tendenzen und um die aus ihnen erwachsene tatsächliche Reichspolitik im 1. Weltkrieg.«³³ Han har villet en »funktional-strukturel« ikke en »personal-individuel« fremstilling.³⁴ Det er klart nok, at det er det, han har villet, men han har for at opnå dette ikke betjent sig af det forfinede begrebsapparat og den højt udviklede metode, der måtte være den første betingelse for en sådan analyses gennemførelse. Han har i stedet benyttet en stærkt indsnævret og primitiv variant af den traditionelle historiske metode.

Derfor er det ikke lykkedes Fischer at overbevise dem af hans kritikere, der har efterprøvet hans resultater, og derfor er det heller ikke lykkedes ham at føre den af ham på ny åbnede debat om tysk politik under Den første Verdenskrig ind på et frugtbart spor. Ved den måde, Fischer har fremført sine resultater på, har han selv i allerhøjeste grad medvirket til at give diskussionen det eensidige præg af angreb og forsvar, den har fået; der har simpelthen ikke været anden udvej.

Medens debattens første fase hovedsagelig udspillede i anmeldelser, og indvendingerne derfor måtte være af mere generel og principiel karakter, er den siden ført videre, ikke alene på den tyske historikerkongres i Berlin 1964 og den internationale historikerkongres i Wien 1965, men også i en række videnskabelige arbejder inden for den emnekreds Fischer har berørt. For det første har flere af Fischers elever nærmere uddybet sider af hans arbejde,³⁵ og Fischer selv har bebudet en ny bog,³⁶ men også Fischers kritikere har i en række analyser søgt at imødegå hans theser.

Gerhard Ritter og Fritz Fischer er i debatten kommet til at stå som modpoler – de er begge lidenskabelige debattører – og det er da også tydeligt, at Fischer betragter Ritter som sin hovedmodstander.³⁷ Ritter

³³ Fritz Fischer: *Weltpolitik* . . . , s. 271.

³⁴ Jf. Immanuel Geiss, *anf. sted*, s. 49.

³⁵ F. eks. Immanuel Geiss: *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918*, Lübeck/Hamburg 1960, og H. Pogge v. Strandmann og Immanuel Geiss, *anf. værk*.

³⁶ Med titlen *Krieg der Illusionen*, annonceret i *Weltmacht oder Niedergang*.

³⁷ Jf. *Weltmacht oder Niedergang*, *passim*.

står for alt det Fischer vil bekæmpe, den engagerede, nationalt bevidste historieskrivning, den historiker, der med forkærlighed og glæde skriver »vi tyskere«, og den, der frem for nogen understreger det »personal-individuelle« aspekt af historien.³⁸ Alligevel kan man ikke sige, at tredje bind af Ritters »Staatskunst und Kriegshandwerk«³⁹ er blevet et direkte modstykke til Fischers bog. Ritters problemstilling er en anden end Fischers, det er forholdet mellem den politiske og militære ledelse, han vil undersøge, ikke krigsmålspolitikken som sådan, men på eet afgørende punkt støder de to dog sammen: i opfattelsen af Bethmann Hollwegs person. Ritter har på ingen måde kunnet godtage det billede af den konsekvente magtpolitiker, som Fischer har tegnet. Hans minutøse studium af kanslerens motiver og handlinger fører ham til en opfattelse, der nok i enkeltheder, men ikke i helhedsvurdering afviger fra den traditionelle. Og Ritters noteapparat er da også blevet een lang polemik mod Fischer.

Bethmann Hollweg er i det hele taget rykket ind i centrum af debatten, og et helt nyt element er blevet tilføjet ved K. D. Erdmanns publikation af uddrag af Kurt Riezlers dagbogsoptegnelser.⁴⁰ Riezler var kanslerens ven og medarbejder, og hans optegnelser kaster lys over en række hidtil dunkle sider af kanslerens motiver, ikke mindst under julkrisen 1914, dog ikke så eentydigt, at det har kunnet hindre, at disse nye oplysninger er blevet taget til indtægt af begge lejre. Erdmann selv hører til Fischers kritikere.

Det virkelige hovedangreb på Fischers theser, og et angreb ført på Fischers egen grund, kommer imidlertid fra en helt anden kant, nemlig fra Egmont Zechlin, Fischers kollega ved Hamborgs Universitet. Zechlin har i en række artikler taget Fischers theser og synspunkter op til fornyet analyse, og har ofte så at sige vendt problemstillingen om. Fischer selv har om Zechlins undersøgelser bl. a. udtalt: »Zechlins Position ist nicht leicht zu analysieren, da jede Veröffentlichung (eine Vielzahl an verschiedenen Orten) eine neue These, einen neuen Ansatz bringt: Zuerst war alles »Revolutionierung«, dann war alles »Sonderfrieden«, dann alles »Kabinettskrieg«.⁴¹ Dette er for så vidt en rammen- de karakteristik af både Zechlins og Fischers arbejdsmetode. Fischer opfatter det, som om Zechlin fremsætter en ny these hver gang, fordi han åbenbart selv kun kan anskue et historisk forløb ved hjælp af en these.

³⁸ Det er ikke her stedet at komme nærmere ind på Ritters historicopfattelse, der er langt mere kompliceret og nuanceret, end debatten giver indtryk af. Sine synspunkter har han fremsat utallige steder i sit forfatterskab, se f. eks. *Zur Problematik gegenwärtiger Geschichtsschreibung, Lebendige Vergangenheit*, München 1958, s. 255-283.

³⁹ Se note 15.

⁴⁰ *Zur Beurteilung Bethmann Hollwegs, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 15, Stuttgart, s. 525-540.

⁴¹ *Weltmacht oder Niedergang*, s. 11.

Zechlin derimod fremlægger ingen altomfattende these, fordi der for ham ikke er nogen sådan. For ham er den tyske politik ikke konsekvent og eentydig, men en række enkelt-situationer, hvor forskellige udfordringer krævede forskellige svar.⁴²

Som et karakteristisk eksempel kan nævnes Zechlins undersøgelser over det såkaldte Septemberprogram. Det var en betydelig svaghed ved Fischers fremstilling, at hans præsentation af dette for hans these så centrale dokument var særdeles ufuldstændig.⁴³ Han gengav »programmet« i fyldige uddrag og citater, men belyste iøvrigt ikke nærmere de kildemæssige problemer omkring udformning og tilblivelse. Senere aftrykte Werner Basler den fulde ordlyd,⁴⁴ og endelig forelagde Egmont Zechlin så ikke blot selve dokumentet, men også koncepten og den led-sageskrivelse, hvormed Bethmann Hollweg oversendte det til Clemens von Delbrück og Arthur Zimmermann i Berlin. (Kansleren selv opholdt sig i hovedkvarteret).⁴⁵

I denne og senere analyser⁴⁶ fremhævede Zechlin for det første de indre modsigelser, der var i selve »programmet« (som han valgte at kalde memorandum (Denkschrift), ikke program); der var i virkeligheden tale om to uforenelige grundopfattelser. Men også mellem »program« og oversendelsesskrivelse var der uoverensstemmelser. Og af dette, sammenholdt med de ydre omstændigheder omkring »programmets« affattelse og den efterfølgende diskussion, mente han endvidere at kunne slutte, at dokumentet var, hvad det selv angav: »Vorläufige Richtlinien . . .«, eller med Erdmanns ord: »... es ist das Sammelbecken aller möglichen, nicht miteinander ausgeglichenen Vorstellungen über das bei einem plötzlichen Zusammenbruch Frankreich's vielleicht erreichbare, wie es die verschiedensten Männer in der Umgebung des Kanzlers

⁴² Zechlins artikler: Friedensbestrebungen und Revolutionierungsversuche, Beilage zur Wochenzeitung »Das Parlament«, B 20/61, 24/61, 25/61, 20/63, 22/63; Das »schlesische Angebot« und die italienische Kriegsgefahr 1915, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1963, s. 533-556; Die »Zentralorganisation für einen dauernden Frieden« und die Mittelmächte, Jahrbücher für Internationales Recht, 11. bd., 1962, s. 448-513; Die türkischen Meerengen - Brennpunkt der Weltgeschichte, Ströme und Meere in Geschichte und Gegenwart, Veröffentlichung der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften in Hamburg, 1964; Deutschland zwischen Kabinettskrieg und Wirtschaftskrieg. Politik und Kriegführung in den ersten Monaten des Weltkrieges 1914, Historische Zeitschrift 199, 1964, s. 347-458; Probleme des Kriegskalküls und der Kriegsbeendigung im Ersten Weltkrieg, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 16, 1965, s. 69-85; Bethmann Hollweg, Kriegsrisiko und SPD 1914, Der Monat 208, 1966, s. 17-32; Motive und Taktik der Reichsleitung 1914, sst. 209, s. 92-95.

⁴³ Griff nach der Weltmacht, 1. udg. s. 107-15.

⁴⁴ Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-18, Berlin (Øst) 1962, s. 381-83.

⁴⁵ Friedensbestrebungen . . . B 20/63, s. 41-44.

⁴⁶ Deutschland zwischen Kabinettskrieg . . ., s. 405-430, og Probleme des Kriegskalküls . . ., s. 76-78.

in Eile als ihren Beitrag zum Friedensprogramm hinwarfen, eine Wunsch-settliste gleichsam.⁴⁷

Men den sammenhæng Zechlin sætter »programmet« ind i, er også en anden end Fischers. Affattelsen finder efter Zechlins mening ikke alene sted mens Marneslaget tegner sig mest lovende for Tyskland, men også på et tidspunkt, hvor det er blevet aldeles klart, at England vil fortsætte kampen mod Tyskland, selv om Frankrig skulle blive tvunget til fred. Zechlin har da ment at kunne tolke »programmet« som »eine vorläufige Erörterung der möglichen Kampfmittel für einen gegen England à outrance zu führenden Krieg...«. ⁴⁸ »Die Septemberdenkschrift: Kampfmittel, nicht Kriegsziel«. ⁴⁹ Hvordan det nu end måtte forholde sig med det, så er det helt afgørende ved Zechlins undersøgelser i relation til Fischers these det, at man ikke kan tillægge »programmet« nogen som helst bindende politisk funktion. Og dermed er vi atter tilbage i metodekritikken: Fischer har gjort en række iagttagelser, hvis faktiske indhold ingen benægter, det er derimod den betydning, han tillægger dem, man strides om.⁵⁰

Men diskussionen fortsætter og vil utvivlsomt fortsætte lang tid fremover, inden en afklaring er i sigte. I det foregående er det søgt påvist, at det vil være fejlagtigt ene at rubricere debatten i den mest nærliggende kategori – og tage standpunkt derefter: Som en debat om »det tyske problem«. Det er et element, naturligvis, og det har vel i høj grad været medvirkende til den bemærkelsesværdigt positive modtagelse bogen fik uden for Tyskland.⁵¹ Det væsentlige i diskussionen er jo imidlertid noget ganske andet: Debattens betydning ligger frem for alt i, at den rejser en række metodiske problemer, og dermed i det videre perspektiv spørgsmålet om hvordan man skriver historie og mere specielt: hvordan man nærmer sig hele problemkredsen omkring Den første Verdenskrig og dennes på mange måder centrale element: krigsmålsproblematikken.

Når Fritz Fischer har taget dette emne op til fornyet undersøgelse, er det som omtalt ikke blot, fordi et fyldigt aktmateriale nu omsider er tilgængeligt, men også fordi han har villet gøre brug af dette materiale på en anden måde end den traditionelle: han har villet skrive »strukturhistorie«. Vi har måtte konkludere, at midlerne ikke stod mål med hensigten, og at Fischer derfor er blevet et let bytte for metodisk mere sikre kolleger. Hvad man imidlertid kunne ønske for debattens videre forløb,

⁴⁷ Erdmann, anf. sted, s. 538.

⁴⁸ Probleme des Kriegskalküls..., s. 77.

⁴⁹ Sst. s. 78.

⁵⁰ Karakteristisk er det således, at Wolfgang Steglich har kaldt sin seneste bog »Die Friedenspolitik der Mittelmächte« (Bind I, Wiesbaden 1964), og netop har gjort det med den begrundelse, at krigsmålsplanerne efter hans mening ikke var afgørende for udformningen af de tyske fredsbestræbelser (s. ix).

⁵¹ Jvf. som et karakteristisk eksempel Rudolf Neckes ovenfor gengivne udtalelse.

var, at denne Fischers oprindelige hensigt ikke måtte gå i glemmebogen, men tværtom blive taget op på mere frugtbar vis, således at en diskussion, der nu med hastige skridt nærmer sig det sterile, kunne blive ledet ad mere positive baner. Men dette vil bl. a. kræve, at samtlige diskussionsdeltagere gør sig klart, at det »personal-individuelle« og det »funktional-strukturelle« synspunkt ikke er to måder at skrive historie på, der gensidigt udelukker hinanden, men tværtimod er to synsvinkler, der ville kunne virke gensidig befrugtende.^{51a}

Der kunne derfor til slut være grund til kort at omtale en bog, der udkom nogenlunde samtidig med Fischers og med et tema inden for samme emnekreds: Amerikaneren Arno J. Mayers »Wilson vs. Lenin. Political Origins of the New Diplomacy, 1917–1918«.⁵² Mayers emne er krigsmålsdebatten således som den i løbet af 1917 og 1918 tog form og udviklede sig i alle de krigsførende lande, hos de Allierede og Associerede såvel som hos Centralmagterne. For at få hold på dette særdeles komplicerede stof har han betjent sig af en i allerhøjeste grad forfinet metode: Han har for det første lagt sin analyse komparativt an, men det har ikke været ham nok at belyse samspillet mellem staterne, han har yderligere villet analysere den intime sammenhæng mellem de enkelte staters inden- og udenrigspolitik, der var så karakteristisk for netop dette aspekt af krigspolitikken. Og endelig har han, for helt at opnå hvad han ville, givet undersøgelsen en idehistorisk drejning. Forsøget er, det skal straks siges, faldet yderst heldigt ud.

Af det Meinecke kaldte »De to strømninger i tiden«⁵³ – vi kunne her sige de to strømninger i krigen: det nationale og det sociale – har Mayer koncentreret sig om det sidste. Han mener groft at kunne opdele samfundet i to grupper, for hvilke han anvender de ganske neutrale begreber »the parties of order« og »the parties of movement«, og det er magtkampen mellem disse to grupper,⁵⁴ således som den kom til udtryk i

^{51a} Se om disse problemer iøvrigt Theodor Schieders fremragende teoretiske afhandling: *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte* (oprindeligt publiceret i *Historische Zeitschrift* og nu genoptrykt i *Geschichte als Wissenschaft*, München-Wien 1965, s. 149–186).

⁵² Paperback udgave, Meridian books, Cleveland and New York 1964. Førsteudgaven udkom 1959 under titlen *Political Origins of the New Diplomacy*, Yale Historical Publications, Studies 18.

⁵³ *Die deutsche Katastrophe*, overskriften til kapitel 1, her citeret efter den danske udgave, *Den tyske Katastrophe*, København 1948, s. 15.

⁵⁴ Mayer udtrykker det således: »During the first World War one of the most controversial political issues inside Europe's major belligerent nations was war aims. In the Allied as well as in the Central countries the controversy over this issue of domestic and foreign policy became part of the struggle for power between the »parties of order« (predominantly the Right) and the »parties of movement« (predominantly the Left). The Right tended to favor expansionist war aims and the perpetuation of the Old Diplomacy as part of its determined effort to maintain the internal status quo.

krigsmålsdebatten, han analyserer. Hans these er da den, at kriseåret 1917 i alle de krigsførende lande betød en genopblussen af førkrigstidens sociale spændinger, der midlertidigt var trængt i baggrunden af de nationale følelser krigen havde frigjort. »Borgfreden« hørte nu op, »the parties of order« konsoliderede sig i deres magtpositioner, men samtidig voksede også »the parties of movement« i styrke. Den sociale revolution, som krigen midlertidigt havde bremset, var nu atter en overhængende trusel – og i Rusland var den en realitet. Men samtidig med den russiske revolution var også USA trådt ind i krigen, og Mayers opfattelse er den, at krigens sidste år bliver en ideologisk duel mellem Wilson og Lenin, en kamp på ideer om Europas sjæl – eller mere nøgternt og realistisk om hvem der skal have den politiske støtte fra »the forces of movement« og den deraf forventede indflydelse på efterkrigstidens samfundsstruktur. – At det skulle gå helt anderledes er jo en anden historie.⁵⁵

Mayers bog er et godt eksempel på, hvordan nye metoder og friske synspunkter kan medvirke til fremdragelsen af aspekter og belysning af sammenhænge som også den diplomatiske historiker i traditionel forstand i allerhøjeste grad kan drage nytte af. Måtte resultatet af den tyske debat i den sidste ende blive det samme!⁵⁶

Efterskrift

SIDEN affattelsen af foranstående oversigt er der fremkommet endnu en række bidrag til debatten, og da disse har vist en tendens til at samle sig om den tyske politik under Julikrisen i 1914, kan der være grund til

The Left pressed for nonannexationist war aims and the adoption of the New Diplomacy in its campaign to change the status quo. . . .«, Paperbackudgaven s. vii. Mayers dualistiske synsvinkel er for nylig blevet kritiseret: »The ambiguous attitude of the extreme right to the existing order as well as the essentially reforming approach of the moderate left seem to be obscured in a dichotomous analysis, for instance in terms of a struggle between the 'parties of order' and the 'parties of movement', as outlined in Mayer . . .« (Hans F. Petersson: *Power and International Order*, Lund 1964, s. 14, note 23). Men Mayers »approach« må dog som arbejdshypothese siges at have vist sig endog meget frugtbar.

⁵⁵ Hovedpunkterne i Mayers these er allerede skitseret af Élie Halévy i *The World Crisis of 1914-18: An Interpretation*, The Rhodes Memorial Lectures, Oxford University, 1929, publiceret 1930 af Clarendon Press og fornylig genudsendt i Élie Halévy: *The Era of Tyrannies*, Anchor Books, New York 1965.

⁵⁶ Det må dog i denne forbindelse bemærkes, at Erwin Hölzle i Tyskland arbejder ad nogenlunde de samme baner som Mayer, jvf. således hans *Die Revolution der zweigeteilten Welt. Eine Geschichte der Mächte 1905-1929*, rowohlt's deutsche enzyklopädie, Reinbek bei Hamburg 1963, og *Prolog zum Ersten Weltkrieg, weltideologische Wandlungen in Amerika und Russland*, Historische Zeitschrift 180, 1955, s. 507ff., samt *Die amerikanische und die bolschewistische Weltrevolution, Weltwende 1917*, hrsgg. v. H. Rössler, Göttingen 1965, s. 176 f.

nærmere at belyse denne fase af diskussionen, så meget desto mere, som dette punkt kun er yderst overfladigt berørt i oversigten.¹

Fra dansk side foreligger der nu et bidrag til belysning af disse problemer. Viggo Sjøqvist har i tidsskriftet *Historie* påpeget en række indicier for, at man fra tysk side sigtede mod en præventiv krig mod Rusland.² Sjøqvist hæfter sig især ved den forskel, der er mellem de to Balkan-kriser i 1912-13 og 1914. I den første var både Tyskland og Rusland indstillet på, at konflikten for enhver pris skulle lokaliseres, medens Tyskland under den anden krise meget stærkt bakkede Østrig op. Sjøqvist finder årsagen til den ændrede tyske holdning i den forskellige vurdering, man anlagde på Ruslands muligheder og intentioner i de to kriser. I løbet af foråret 1914 var der især i tyske militære kredse opstået en udbredt frygt for den russiske oprustning, som man mente ville udgøre en alvorlig trusel for Tyskland i 1917, og da man samtidig var overbevist om Ruslands aggressive hensigter, mente man det bedst at tage konflikten, medens Tyskland endnu var overlegen. Da disse tanker først kom Bethmann Hollweg for øre, afviste han dem imidlertid; men Sjøqvist gør opmærksom på, at Bethmann, da krisen indtraf, alligevel handlede i overensstemmelse med disse synspunkter. Kildematerialet er dog efter Sjøqvists mening så spinkelt, at det ikke er muligt at sige noget sikkert om, hvornår og hvorfor dette omslag fandt sted. Han konkluderer således: »Det må forekomme en uholdbar iagttagelse overvejende sandsynligt, at man fra tysk og østrig-ungarsk side bevidst risikerede en europæisk storkrig i sommeren 1914. De mænd, der tog denne frygtelige risiko, synes at have handlet ud fra en angstpsykose, der gav sig udtryk i åben aggression«.³

Fra tysk side har Wolfgang J. Mommsen påtaget sig den vanskelige opgave at gøre status over debattens rent faktiske indhold: i hvor høj grad har synspunkterne nu nærmet sig til hinanden, og om hvilke

¹ Af andre indlæg uden direkte relevans til Julikrisen kan nævnes James Jolls oversigtsartikel i *Past and Present* (jvf. oversigtens note 3). Joll behandler Fischers arbejde yderst positivt og finder, at årsagen til diskussionens heftighed frem for alt må søges i, at Fischer har genåbnet krigsskylddebatten. Klaus Epstein har i sin anmeldelse af tredje bind af »*Staatskunst und Kriegshandwerk*« også berørt Fischer-Ritter kontroversen. Epstein var som omtalt meget positiv i sin anmeldelse af Fischers bog, men dog langt fra ukritisk, og den samme distancerede holdning præger hans stillingtagen til Ritters arbejde. Han kan derfor også om Ritters Bethmann-portræt skrive, at det er »by all odds the best that we possess – it is certainly truer to life than Fischer's picture of an unbending and inflexible annexationist . . .«, men Epstein er iøvrigt langt fra enig med Ritter i alle spørgsmål. (Gerhard Ritter and the First World War, *Journal of Contemporary History*, vol. 1, no. 3, 1966, s. 193-210).

² Optakten til den første verdenskrig, *Historie. Jyske Samlinger*, Ny række VII, 3, 1967, s. 547-594.

³ Anf. sted, s. 594. Forf. indleder iøvrigt sin afhandling med en interessant gennemgang af, hvordan krisen afspejles i de danske gesandters indberetninger.

punkter – om overhovedet nogen – kan der siges at være enighed.⁴ Mommsen påviser her, at der har fundet en ikke ubetydelig tilnærmelse sted mellem Fischer og flere af hans kritikere i synspunkterne på Julikrisen. Der er nu noget nær almindelig enighed om, at den tyske ledelse på dette tidspunkt var behersket af et fatalistisk syn på krigens uundgåelighed, og at tanken om en præventiv krig indgik i de politiske kalkulationer. Men han påpeger samtidig, at denne kritikernes tilnærmelse til Fischers synspunkter har været ledsaget af en radikaliserende af Fischers eget standpunkt, idet han i sine seneste arbejder har søgt at vise, at Tyskland siden 1913 systematisk forberedte en krig: »... this radicalization of his opinions lessens the persuasive power of his arguments«.⁵

Fischers elev og nære medarbejder Immanuel Geiss har givet en meget nuanceret fremstilling af »Fischer-skolens« synspunkter på Julikrisen.⁶ Hans fremstilling munder ud i den konklusion, at Tyskland bevidst stræbte efter en lokal krig (Østrig-Serbien), og hvis det ikke lykkedes at lokalisere konflikten, da en kontinental krig (Tyskland, Østrig-Rusland, Frankrig; men uden England), men »Germany did nothing to prevent continental war, even at the risk of a world war (dvs. en krig med England som deltager), a risk which her government had seen from the beginning«.⁷ Geiss understreger som Mommsen den tilnærmelse, der har fundet sted mellem Fischer og hans kritikere på dette punkt.

Det er dog i høj grad et spørgsmål, hvor meget man kan lægge i denne tilnærmelse. Som dens fornemste repræsentanter nævnes Egmont Zechlin og K. D. Erdmann; og det er rigtigt, at de begge i deres arbejder⁸ har understreget Bethmanns fatalistiske indstilling til en kommende krig, og at især Zechlin har påpeget den tyske ledelses villighed til i den givne situation at tage risikoen for en kontinental krig, selv om dette ville betyde engelsk krigsdeltagelse. Men det er nok samtidig væsentligt at fastholde, at ingen af de to forfattere har kunnet tilslutte sig de *motiver*, Fischer tillægger den tyske ledelse i denne situation. Erdmann tilbageviser således Fischers tolkning af Haldane-missionen 1912, som Fischer har hævdet var udtryk for kanslerens ønske om at skaffe sig frie hænder til en af Tyskland provokeret kontinental krig.⁹ Bethmanns indstilling til krigen er ifølge Erdmanns opfattelse den, at han nok frygtede den,

⁴ The Debate on German War Aims, *Journal of Contemporary History*, vol. 1, no. 3, 1966, s. 47–72. Hele dette nummer er helliget artikler med relation til krigsudbruddet i 1914, men det er dog ikke alle bidrag, der har direkte relevans for Fischer-debatten. ⁵ Anf. sted, s. 62.

⁶ The Outbreak of the First World War and German War Aims. The Crisis of July 1914, *Journal of Contemporary History*, vol. 1, no. 3, 1966, s. 75–91.

⁷ Anf. sted, s. 90.

⁸ Zechlin: *Deutschland zwischen Kabinetts- und Wirtschaftskrieg*, jvf. oversigtens note 42, og Erdmann: *Zur Beurteilung Bethmann-Hollwegs*, jvf. oversigtens note 40.

⁹ Erdmann, anf. sted, s. 534.

men ikke så meget, at han ville undgå den for enhver pris. Under Julikrisen så og accepterede Bethmann fra første færd muligheden for en almindelig krig, men den behøvede ikke nødvendigvis at bringes til udløsning. Kansleren regnede med chancen for en politisk sejr, men forudsætningen var, at Østrig handlede hurtigt overfor Serbien, så man derefter kunne være imødekommende overfor Ententen.¹⁰

Zechlin har analyseret den internationale politiske situation i månederne op til Julikrisen og understreget, hvordan situationen stadig ændredes til ugunst for Tyskland. Specielt lægger han vægt på, at Balkankrisen fulgte i hælene på en dyb tillidskrise i forholdet til England p.g.a. de engelsk-russiske forhandlinger om en flådekonvention.¹¹ I denne situation – engelsk militær binding til Ententen – så den tyske ledelse en fundamental trusel for den europæiske magtbalance. »Zwei Grundzüge treten in dieser Argumentation hervor: Einmal die deutsche Auffassung von dem selbstverständlichen Recht jeder Grossmacht, ihre Rüstungen dort einzusetzen, wo die Einschätzung der eigenen Interessen es als zweckmässig erscheinen liess . . . Daneben trat als Zentralpunkt der deutschen Vorstellungen von europäischer Politik die Anerkennung einer Bewegungsfreiheit, die durch keine auch nur potentielle Beschränkung wesentlich beeinträchtigt werden durfte.«¹² Det er på denne baggrund, mener Zechlin, man skal forstå den tyske holdning under Julikrisen.

Væsentlig for både Erdmanns og Zechlins argumentation er de af Erdmann offentliggjorte dagbogsoptegnelser af Kurt Riezler,¹³ der imidlertid som nævnt er flertydige i deres knaphed. Der foreligger dog en mulighed for at uddybe disse gennem en nærmere analyse af Riezlers politisk-teoretiske forfatterskab, for derigennem at nå frem til den politiske konception der var Riezlers og sandsynligvis også Bethmann Hollwegs. Og det er dette Andreas Hillgruber har gjort i artiklen »Riezlers Theorie des kalkulierten Risikos und Bethmann Hollwegs politische Konzeption in der Julikrise 1914«.¹⁴ Riezlers opfattelse var den, at omkostningerne ved en stormagtskrig, såvel økonomiske som politiske, nu var så store, at ingen mere ville tage denne chance. »Kriege werden nicht mehr gefochten, aber kalkuliert.«¹⁵ Kaprustningernes hovedformål var derfor diplomatisk: det var det pressionsmiddel, der kunne anvendes i en krisesituation. Bluff var nøgleordet. Men heri lå naturligvis også systemets største fare: man kunne blufte så langt, at der ikke mere var nogen vej tilbage. Forudsætningen for en sådan politik heldige gennemførelse måtte derfor være, at krisen omfattede et område, hvor ikke alle

¹⁰ Anf. sted, s. 534–536.

¹¹ Zechlin, anf. sted, s. 347–355. ¹² Anf. sted, s. 351.

¹³ Jvf. oversigten s. 119.

¹⁴ Historische Zeitschrift 202, 1966, s. 333–351. ¹⁵ Anf. sted, s. 338.

stormagters vitale interesser var involveret. Og netop en sådan situation forelå i Juli 1914.¹⁶ Motivet for Bethmanns forsøg på en engelsk-tysk tilnærmelse var derfor, efter Hillgrubers mening, ikke at sikre frie hænder til en kontinental krig, men »die Erhaltung Englands als Partner für Ausgleichsverhandlungen in internationalen Krisen«.¹⁷ Og på denne baggrund giver Hillgruber da en særdeles overbevisende tolkning af kanslerens handlinger under Julikrisen, idet han samtidig påpeger, at Schlieffen-planen på forhånd nærmest havde umuliggjort en sådan risiko-politik heldige gennemførelse, »da die allein sinnvolle Lösung, diplomatische Aktion und militärischen Druck miteinander zu koppeln und dabei das militärische Instrument in der Hand der politischen Führung als Droh- und Druckmittel zur Durchsetzung der angestrebten begrenzten politischen Ziele an der zweckmässigsten Stelle einzusetzen, nicht gangbar war«.¹⁸

Andreas Hillgruber kan ikke tilslutte sig Fritz Fischers these om en bevidst tysk udløsning af en hegemonialkrig i 1914, men han vil heller ikke på nogen måde frakende Tyskland et væsentligt medansvar for krigsudbruddet.¹⁹ Han har tværtimod hilst både Fischers, Erdmanns og Zechlins bidrag til debatten med glæde, fordi han heri ser en mulighed for at komme bort fra 20-ernes og 30-ernes ensidige forsvarspositioner og nå frem til en mere uhildet vurdering.²⁰ Til dette har han også selv villet bidrage, ikke blot med den omtalte artikel, men også med den nylig udkomne lille bog: »Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege«.²¹ Med dette arbejde har Hillgruber leveret, hvad han selv tidligere har efterlyst: en antithese til Fischers synspunkter.²²

I en yderst velafbalanceret fremstilling skildrer Hillgruber i store træk den tyske politik siden 1890, idet han koncentrerer sig om den tyske ledelses opfattelse af Tysklands placering i stormagtspolitikken. Han understreger her kraftigt det afgørende brud i den politiske konception, der finder sted ved Bismarcks afgang: med opgivelsen af »genforsikringstraktaten« akcepteres, at en opdeling af Europa i fjendtlige blokke er uundgåelig og et krigerisk sammenstød mellem Tyskland og Rusland i den sidste ende uafvendeligt. Men han gør samtidig opmærk-

¹⁶ Riezler udtalte selv i 1915: »Wenn man noch einmal mit dem Zweibund eine diplomatische Machtprobe wagen wollte, konnte dafür nur eine südöstliche Frage in Betracht kommen, d. h. eine, bei der Österreich als erster beteiligt war und Deutschland hinter ihm stand«. Anf. sted, s. 343. ¹⁷ Anf. sted, s. 342.

¹⁸ Anf. sted, s. 345. Forf. knytter sig her tæt til Gerhard Ritters synspunkter, se Der Schlieffenplan. Kritik eines Mythos, München 1956, og Staatskunst und Kriegshandwerk II, München 1960. ¹⁹ Anf. sted, s. 350. ²⁰ Anf. sted, s. 334.

²¹ Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967. 7. bind i serien »Die deutsche Frage in der Welt«. 138 s. 9,80 DM. Den del af bogen, der omhandler Den anden Verdenskrig, omtales nedenfor af Ib Damgaard Petersen.

²² Riezlers Theorie ... s. 334.

som på, at denne indstilling er defensiv i sin kerne, funderet som den er på Tysklands umulige strategiske situation. Målet for den tyske politik var ligeberettigelsen: den stilling som »verdensmagt«, som Tysklands økonomiske styrke berettigede det til, men som samtidig var umuliggjort af Tysklands strategiske placering. Det var denne diskrepans mellem økonomiske og politiske muligheder, der aldrig stod den tyske ledelse klart. Forudsætningen for en realisering af den tyske målsætning var et snævert samvirke med England, men dette umuliggjordes definitivt efter den russisk-japanske krig: England mente nu, at Rusland var afgørende svækket og betragtede herefter Tyskland som den fremmeste trusel mod den europæiske ligevægt – ironisk nok samtidig med, at man på tysk side for alvor begyndte at frygte Rusland. Den tyske flådepolitik bidrog yderligere til at forøge Englands frygt – den flådepolitik, der netop fra tysk side var ment som et middel til at drive England i armene på Tyskland. Med Balkankrisen i 1914 stod Tyskland foran truslen om den definitive isolation: hvis man afslog støtte til Østrig-Ungarn, ville man drive det i armene på Ententen. Det var ikke alt eller intet, men noget eller ingenting. Derfor viljen til den yderste risiko.

Hvis dette er en synthese af noget nær alle de i debatten fremsatte synspunkter, så er Hillgrubers svar på spørgsmålet om kontinuiteten i tysk historie i det 20. århundrede til gengæld nyt: årsagen til Den anden Verdenskrig kan ikke føres tilbage til en tysk »verdensmagtstræben« allerede før Den første Verdenskrig, men kan ej heller ene tilskrives Hitlertiden. Det afgørende brud finder sted *under* Den første Verdenskrig. Med 3. OHL og de kræfter den repræsenterede fremstår efter Hillgrubers mening en helt ny politisk konception: tanken om en tysk hegemonialmagt baseret, ikke på et snævert »Mitteleuropa«, men på et af Tyskland behersket »Grossraum« mod øst. De store sejre på østfronten bevirkede nu, at man mente sig i stand til at undertvinge og beherske Rusland, det Rusland man i 1914 havde frygtet så meget, at man var villig til at risikere en præventiv krig. Bag denne ændrede opfattelse lå det nye stormagtsbegreb, som kom til orde hos Ludendorff: medens al tidligere tankegang havde været baseret på opfattelsen af fred som normaltilstanden, fremtrådte nu »die »moderne« Grossmacht-Auffassung . . . von einem permanenten, durch Waffenstillstände lediglich unterbrochenen Kriegszustand zwischen den zur »Weltmacht«-Position hin tendierenden europäischen Grossmächten . . .«.²³

Om dette er »svaret« på Fischers udfordring, eller rettere, om det er et svar Fischer selv kan akceptere, er imidlertid et spørgsmål, for Hillgrubers bog er i dette begrebs bedste og fornemste betydning: diplomatisk historie i traditionel forstand.

²³ Deutschlands Rolle . . . s. 61.